

The Effectiveness of Family-Centered Pre-Language Intervention on Emotional-Social Skills of Children under Two Suffering from Communication Delay

Fatima Nikkho *

Assistant Professor, Department of Psychology and Education of Exceptional Children, Allameh Tabatabai University, Tehran, Iran

Asgar Alimohammadi

Assistant Professor, Department of Psychology and Education of Exceptional Children, Allameh Tabatabai University, Tehran, Iran

Zahra Naqsh

Assistant Professor, Department of Educational Psychology, Faculty of Psychology and Educational Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran

Accepted: 04/03/2024

Received: 24/11/2022

ISSN: 2322/3189

eISSN: 2476-6410

Abstract

Pre-language skills play a significant part in the emotional-social competencies of children. Meanwhile, many children manifest deficiencies in gaining emotional-social competencies as a result of communication delay. The present research method was a semi-experimental pre-test-post-test design with a control group and a two-month follow-up period. The statistical population of this research included mothers with children under two years of age who referred to public kindergartens in the second and third districts of Tehran in 1400, of which 40 mothers were selected by purposeful sampling and taking into account the entry and exit criteria. The family-oriented intervention was conducted for 10 sessions. Age and social-emotional stages questionnaire (ASQ_SE) was used to collect data. A mixed model MANOVA was used to analyze the data. The results of the research showed that the family-oriented pre-language intervention has a significant effect on the social-emotional skills of children under two years old with communication delay ($p < 0.05$). Teaching family-centered pre-language

* Corresponding Author: fnikkhoo@atu.ac.ir

How to Cite: Nikkho, A., Alimohammadi, A., Naqsh, Z. (2023). The Effectiveness of Family-Centered Pre-Language Intervention on Emotional-Social Skills of Children under Two Suffering from Communication Delay, *Journal of Clinical Psychology Studies*, 13(52), 179-202. DOI: 10.22054/JCPS.2024.71186.2856

intervention can help improve the emotional-social skills of children under two suffering from communication delay. Therefore, such interventions can be used as an effective type of treatment in clinical environments.

Keywords: Pre-Language, Family-Oriented, Emotional-Social Skills, Communication Delay.

Introduction

Delay in communication skills is one of the most common developmental disabilities that is observed in 5 to 10 percent of children under three years old and provides conditions for social and emotional problems. Usually, before language reaches full development in children, pre-verbal components such as smiling, crying, eye contact, joint attention, babbling, and vocalization enable communication with others. Pre-verbal communication skills are tools for language development. These skills have a social nature and provide the basis for communication with others.

Nowadays, early diagnosis and intervention of communication problems have attracted the attention of researchers and therapists. The advancement of technology for early detection of problems, the expertise of specialists in screening and diagnostic assessments, the change in the clinical profile of children with disorders, and the increase in public awareness of the signs of communication problems have led to an increase in the population of children and infants with communication problems. Since children spend a lot of time with family members in the early years of growth, family-centered programs that can be implemented at home are essential.

In Iran, due to the efforts made in the field of diagnosis and screening of communication problems, the population of children under two years old with delayed communication skills has increased and the need to develop a comprehensive, coherent, and practical program based on parent-child interaction and training in the natural environment is felt. The present study aimed to design a family-centered pre-language intervention program and investigate its effectiveness on the emotional-social skills of children under two years old with communication delay. In designing the intervention program based on pre-language skills, components such as joint attention, imitation, turn-taking and eye contact were emphasized with an emphasis on the Persian language and the prerequisites for the development of communication skills with a family-centered approach and its effectiveness on emotional-social and communication skills of children under two years old with delayed communication skills was investigated.

Research question

Does family-centered pre-language intervention affect on emotional and social skills of children under two years with communication delay?

Methodology

The present research method was semi-experimental in the type of unequal control group design and a two-month follow-up period. The statistical population of this study included mothers with children under two years old. 40 mothers were selected by purposive sampling method and were randomly replaced in the experimental and control groups. The mothers present in the experimental group received family-centered pre-language intervention in 10 sessions over 2 months, while the participants in the control group were on the waiting list. Age and social-emotional stages questionnaire (ASQ_SE) and Communication and Symbolic Behavior Scale Developmental Profile (CSBSDP) were used to collect data. The analysis of variance of variables was used to analyze the data. The results of the research showed that the family-oriented pre-language intervention has a significant effect on the emotional–social skills of children under two years old with communication delay ($p < 0.05$).

Results

According to the statistical results, it can be stated that family-centered pre-language intervention can affect on emotional-social skills of children under two years with communication delay ($p < 0.05$).

Table 1: The descriptive information of the emotional-social skills variable in three stages of pre-test, post-test, and follow-up

Variables	Groups	Pre rest		Post-test		Follow up	
		Mean	Standard Deviation	Mean	Standard Deviation	Mean	Standard Deviation
Emotional-social skills	Experimental	01/22	72/5	17/30	04/5	95/28	72/5
	Control	82/20	74/5	27/20	31/5	22	55/5

Table 2. The analysis of variance of variable

	Variables	SS	df	MS	F	P	Partial Eta Squared
Emotional-social skills	Time	289/81	2	144/91	36/20	0.05	0.51
	Group	1172/28	1	1172/28	17/38	0.05	0.42
	Time*Group	343/07	2	171/54	42/88	0.05	0.54

The results of Table 2 showed that there was a significant difference between the mean scores of the pre-test, post-test, and follow-up stages in the emotional-social skills variable. This means that the intervention was able to significantly change the post-test and follow-up scores of emotional-social skills in children whose mothers had received the family-centered pre-language intervention compared to the pre-test stage. Another finding of this table showed that there was no significant difference between the mean scores of the post-test and follow-up stages. This finding can be summarized as follows: the emotional-social skills scores that had changed significantly in the post-test stage were able to maintain this change during the follow-up period.

Discussion

The aim of the present study was to evaluate the effect of family-centered pre-lingual intervention on the emotional-social skills of children under two years old with communication delays. The results of the present study showed that family-centered pre-lingual intervention has an effect on the emotional-social skills of children under two years old with communication delays. The early childhood and toddlerhood period is very important in the life of every individual and is considered the basis and foundation for the development of many skills, especially emotional and social skills in adulthood. The primary parent-child relationship affects the child's communication, emotional, and social skills. Therefore, interventions that help deepen the child's primary relationships with family members can be effective in improving the child's communication skills.

Conclusion

Since the results of the present study indicate that pre-lingual family-oriented interventions influence emotional and social skills, this

intervention is recommended to be used for young children with communication delays. Therefore, such interventions can be used as an effective type of treatment in rehabilitation centers.

Acknowledgment

The author would like to appreciate all those who contributed to this study.

اثربخشی مداخله پیش‌زبانی خانواده محور بر مهارت‌های هیجانی-اجتماعی کودکان زیر دو سال با تأخیر ارتباطی

استادیار گروه روانشناسی و آموزش کودکان استثنایی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

فاطمه نیکخو *

استادیار گروه روانشناسی و آموزش کودکان استثنایی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

عسگر علیمحمدی

استادیار گروه روانشناسی تربیتی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

زهره نقش

چکیده

مهارت‌های پیش‌زبانی نقش مهمی در شایستگی‌های هیجانی-اجتماعی کودکان دارند. این در حالی است که بسیاری از کودکان با تأخیر ارتباطی در اکتساب شایستگی‌های هیجانی-اجتماعی نارسایی‌هایی نشان می‌دهند؛ بنابراین هدف از پژوهش حاضر ارزیابی تأثیر مداخله پیش‌زبانی خانواده محور بر مهارت‌های هیجانی-اجتماعی کودکان زیر دو سال با تأخیر ارتباطی بود. روش پژوهش حاضر نیمه آزمایشی از نوع طرح پیش‌آزمون - پس‌آزمون با گروه گواه و دوره پیگیری دو ماهه بود. جامعه آماری این پژوهش شامل مادران دارای کودکان زیر دو سال مراجعه‌کننده به مهدکودک‌های دولتی منطقه دو و سه تهران در سال ۱۴۰۰ بود که از این تعداد ۴۰ نفر از مادران به روش نمونه‌گیری هدفمند و با در نظر گرفتن ملاک‌های ورود و خروج انتخاب شدند. مداخله خانواده‌محور به مدت ۱۰ جلسه انجام شد. برای جمع‌آوری داده‌ها از پرسشنامه سنین و مراحل هیجانی-اجتماعی (ASQ_SE) استفاده شد. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش تحلیل واریانس آمیخته استفاده شد. نتایج پژوهش نشان داد که مداخله پیش‌زبانی خانواده محور بر مهارت‌های هیجانی-اجتماعی کودکان زیر دو سال با تأخیر ارتباطی تأثیر معنادار دارد ($p < 0.05$). آموزش مهارت‌های پیش‌زبانی خانواده محور می‌تواند به ارتقا مهارت‌های هیجانی-اجتماعی کودکان زیر دو سال

۱۸۶ | مطالعات روان‌شناسی بالینی | سال سیزدهم | شماره ۵۲ | پاییز ۱۴۰۲

با تأخیر ارتباطی کمک نماید؛ بنابراین، می‌توان از این مداخله به‌عنوان یک روش درمانی مؤثر در محیط‌های بالینی استفاده کرد.

کلیدواژه‌ها: پیش‌زبانی، تأخیر ارتباطی، خانواده‌محور، مهارت‌های هیجانی-اجتماعی.

مقدمه

تأخیر در مهارت‌های ارتباطی یکی از شایع‌ترین ناتوانی‌های تحولی است که در بین ۵ الی ۱۰ درصد کودکان زیر سه سال مشاهده می‌شود (روستی^۱، ۲۰۱۱). در سطح جهانی، تخمین زده می‌شود که بیش از ۲۵۰ میلیون کودک زیر پنج سال در معرض خطر عدم دستیابی به ظرفیت تحولی کامل خود قرار دارند (فینک^۲ و همکاران، ۲۰۱۶). مطالعات متعددی از نقش پیشگیری، تشخیص و مداخله زودهنگام مشکلات ارتباطی در بهبود مهارت‌های زبانی حمایت می‌کنند (آلستون و رابرتز^۳، ۲۰۰۵؛ پاول^۴، ۲۰۰۸). تأخیر در مهارت‌های ارتباطی در اغلب موارد از نشانه‌های اولیه نارسایی‌های تحولی و حسی از جمله اختلال طیف انیسم و آسیب شنوایی هست. برای مثال مطالعات حاکی از تأخیر در رشد مهارت‌های ارتباطی اولیه از قبیل توجه مشترک (لورد و مک‌گی^۵، ۲۰۰۱)؛ اشاره کردن (وتربای، پریزانت و هاجینسون^۶، ۱۹۸۷)؛ رفتار نمادین (استون^۷، ۱۹۹۷) و تقلید و صداسازی (شرمن^۸، ۲۰۰۳) در کودکان با اختلال طیف انیسم^۹ هست. تأخیر در مهارت‌های ارتباطی زمینه را برای مشکلات اجتماعی، هیجانی فراهم می‌سازد و منجر می‌شود کودکان از الگوی رفتاری متفاوتی در تعامل با همسالان بهره گرفته و بازخوردهای مناسبی دریافت نکنند (گارنیک، هاموند، کونر و نویل^{۱۰}، ۲۰۰۶). معمولاً پیش از آنکه زبان در کودکان به تحول کامل برسد، مؤلفه‌های غیرکلامی از قبیل لبخند زدن، گریه کردن، برقراری تماس چشمی، توجه اشتراکی، غان و غون کردن و صداسازی امکان برقراری ارتباط با دیگران را فراهم می‌کنند؛ به عبارت دیگر، مهارت‌های ارتباطی پیش‌کلامی که به آن‌ها اشاره شد،

1. Rossetti
2. Fink
3. Alston & Roberts
4. Paul
5. Lord & McGee
6. Hutchinson
7. Stone
8. Charman
9. Autism Spectrum Disorder
10. Guralnick, Hammond, Connor, & Neville

ابزارهای رشد زبان هستند. این مهارت‌ها دارای ماهیت اجتماعی بوده و زمینه برقراری ارتباط با دیگران (تعامل والد-کودک) را فراهم می‌کنند (حسن‌زاده و نیک‌خو، ۱۳۹۶). مهارت‌های پیش‌زبانی پایه‌های ارتباطی را پی‌ریزی کرده و پیشگویی‌کننده مهارت‌های زبانی و اجتماعی فرد در گستره زندگی هست (یودر و وارن^۱، ۲۰۰۴). استفاده از نمادها در قالب کلمات، حالات و ژست‌ها انتقال از مهارت‌های پیش‌کلامی به ارتباط زبانی را ممکن می‌سازد (آدامسون، بیکن، دکنر و رومسکی^۲، ۲۰۰۹). مهارت‌هایی مانند استفاده از ایما (رو و مدو^۳، ۲۰۰۹)، توجه مشترک (وات، وتربای و شاموای^۴، ۲۰۰۶)، صداسازی و غان و غون (مک‌کارتر، یودر و وارن^۵، ۱۹۹۹) و بازی‌های نمادین (لویز، بوچر، لوپتون و وارن^۶، ۲۰۰۰) قبل از ۱۲ ماهگی زمینه را برای رشد زبان بیانی و دریافتی فراهم می‌سازد. مک‌دافی، یودر و استون^۷ (۲۰۰۵) مدل پیش‌بینی‌کننده‌ای را در رشد مهارت‌های زبانی اعم از بیانی و دریافتی در کودکان با اختلال طیف انیسم‌شناسایی کردند. در این مدل مشخص شد مهارت‌های پیش‌زبانی و تقلید حرکتی پیشگویی‌کننده تولید واژگان در شش ماه آینده است. همچنین در مطالعه یاشیگانوایتانو، سدی، ویگین و چانگ^۸ (۲۰۱۷) مشخص شد نوزادان ناشنوایی که قبل از یک ماهگی تحت غربالگری شنوایی قرار می‌گیرند و تا قبل از شش ماهگی خدمات مداخله‌ای را دریافت کنند از خزانه واژگان و مهارت ارتباطی بالاتری برخوردارند (یاشیناگوائتانو، سدی، ویجین و چانگ^۸، ۲۰۱۷). این یافته‌ها حاکی از اهمیت نقش پیشگویی‌کننده مهارت‌های پیش‌زبانی در رشد زبان و مهارت‌های ارتباطی کودکان هنجار و با تأخیر تحولی است.

امروزه تشخیص و مداخله زود هنگام مشکلات ارتباطی مورد توجه پژوهشگران و

-
1. Yoder & Warren
  2. Adamson, Bakeman, Deckner, & Romski
  3. Rowe & Meadow
  4. Watte, Wetherby & Shumway
  5. McCathren & Warren
  6. Lewis, Boucher, Lupton & warren
  7. McDuffie, Yoder & Stone
  8. Yoshinaga-Itano, Sedey, Wiggin & Chung

درمانگران قرار گرفته است. پیشرفت تکنولوژی در جهت تشخیص زودهنگام مشکلات، تبحر متخصصان در غربالگری و ارزیابی‌های تشخیصی؛ تغییر در نمرخ بالینی کودکان با اختلال و افزایش آگاهی عمومی در ارتباط با نشانه‌های اولیه مشکلات ارتباطی منجر به افزایش جمعیت کودکان و نوزادان با مشکلات ارتباطی مانند گردیده است (کایسر و روبرتر، ۲۰۱۱). از آنجایی که کودکان در سال‌های اولیه رشد زمان زیادی را با اعضای خانواده سپری می‌کنند بنابراین عملاً والدین درمانگران اصلی می‌باشند بنابراین برنامه‌های خانواده محور که قابلیت اجرا در منزل را داشته باشد ضروری است. خوش‌اخلاق (۱۳۹۷)، نیکخو و همکاران (۱۳۹۷)، پارک و همکاران (۲۰۲۰)، حوقز-شول و گایا-پاینه (۲۰۱۹)، ماس و همکاران (۲۰۱۹) و ابسا و همکاران (۲۰۱۹) در پژوهش‌های خود نشان دادند که مداخلات خانواده‌محور اولیه می‌تواند بر بهبود مهارت‌های مختلف کودکان تأثیر داشته باشد. همچنین لیسانتی و همکاران (۲۰۱۹) در پژوهشی نشان دادند که آموزش و مراقبت خانواده محور به صورت کارآمدی می‌تواند به محافظت و تحول عصبی کودکان با مشکلات تأخیر رشدی کمک نماید.

در ایران به مدد تلاش‌های صورت گرفته در حوزه تشخیص و غربالگری مشکلات ارتباطی جمعیت کودکان زیر دو سال با تأخیر در مهارت‌های ارتباطی افزایش یافته است و لزوم تدوین برنامه جامع، منسجم و کاربردی بر مبنای تعامل والد-کودک و آموزش در محیط طبیعی احساس می‌شود. پژوهش حاضر باهدف طراحی برنامه مداخله پیش‌زبانی خانواده محور و بررسی اثربخشی آن بر مهارت‌های هیجانی-اجتماعی کودکان زیر دو سال با تأخیر ارتباطی صورت گرفته است. در طراحی برنامه مداخله‌ای مبتنی بر مهارت‌های پیش‌زبانی مؤلفه‌هایی مانند توجه مشترک، تقلید، نوبت‌گیری و تماس چشمی با تأکید بر زبان فارسی و پیش‌نیازهای لازم در جهت رشد مهارت‌های ارتباطی با محوریت خانواده مورد تأکید قرار گرفت و اثربخشی آن بر مهارت‌های اجتماعی-هیجانی و ارتباطی کودکان زیر دو سال با تأخیر مهارت‌های ارتباطی بررسی شد.

روش

روش پژوهش حاضر نیمه‌آزمایشی از نوع طرح گروه‌های کنترل نامعادل و دوره پیگیری دو ماهه بود. این پژوهش در بازه زمانی سال ۱۴۰۰ و در شهر تهران به‌منظور بررسی اثربخشی مداخله پیش‌زبانی خانواده محور بر مهارت‌های هیجانی-اجتماعی کودکان زیر دو سال با تأخیر ارتباطی انجام شد. جامعه آماری این پژوهش شامل مادران دارای کودکان زیر دو سال مراجعه‌کننده به مهدکودک‌های دولتی منطقه دو و سه تهران در سال ۱۴۰۰ بود که از این تعداد ۴۰ نفر از مادران به روش نمونه‌گیری هدفمند و با در نظر گرفتن ملاک‌های ورود و خروج انتخاب شدند. ملاک‌های ورود به پژوهش عبارت بودند از داشتن کودک با تأخیر ارتباطی، قرار گرفتن کودک در بازه‌ی سنی ۱۸ الی ۲۴ ماه برای کودکان، داشتن هوش عادی و دریافت معیار تأخیر ارتباطی بر اساس پرسشنامه نیمرخ مقیاس رشدی رفتار نمادین و ارتباط/سیاهه کودک-نوزاد. ملاک‌های خروج عبارت بودند از داشتن مشکلات حسی-حرکتی و نابینایی، ناشنوایی و عدم تمایل به شرکت در پژوهش. ۴۰ مادر انتخاب‌شده به‌عنوان نمونه به پرسشنامه‌های نیمرخ مقیاس رشدی رفتار نمادین و ارتباط/سیاهه کودک نوزاد و پرسشنامه سنین و مراحل هیجانی-اجتماعی در ارتباط با کودک خود پاسخ دادند. سپس این ۴۰ مادر به‌طور تصادفی در گروه‌های آزمایش و گواه جایگزین شدند (۲۰ مادر در گروه آزمایش و ۲۰ مادر هم در گروه گواه). در گام بعد مادران حاضر در گروه آزمایش مداخله پیش‌زبانی خانواده محور را در طی ۲ ماه به مدت ۱۰ جلسه دریافت نمودند، درحالی‌که گروه گواه در لیست انتظار قرار گرفت. اصول اخلاقی رازداری، استفاده از داده‌ها فقط در راستای اهداف پژوهش، آزادی و اختیار کامل شرکت‌کنندگان برای انصراف از ادامه مشارکت در پژوهش و اطلاع‌رسانی دقیق از نتایج در صورت درخواست شرکت‌کنندگان به‌طور کامل رعایت شد. پس از پایان دوره‌ی مداخله، مجدداً هر دو گروه پرسشنامه سنین و مراحل هیجانی-اجتماعی در ارتباط با کودک را پاسخ داده و پس از دو ماه مرحله پیگیری انجام شد شرح جلسات مداخله در جدول شماره ۱ ارائه شده است.

اثربخشی مداخله پیش‌زبانی خانواده محور بر مهارت‌های هیجانی-اجتماعی...؛ نیکخو و همکاران | ۱۹۱

ابزارهای پژوهش عبارت بودند از نیمرخ مقیاس رشدی رفتار نمادین و ارتباط/سیاهه کودک نوزاد و پرسشنامه سنین و مراحل هیجانی-اجتماعی که در ادامه این ابزارها معرفی شده است.

نیمرخ مقیاس رشدی رفتار نمادین و ارتباط/سیاهه کودک نوزاد^۱: این پرسشنامه در سال ۱۹۹۸ به وسیله ترتبای و پریزانت (۱۹۹۸) ارائه و طراحی شد. از این ابزار معمولاً برای ارزیابی متغیرهای پیش‌بین تحول گفتار، زبان و مهارت‌های ارتباطی اولیه در کودکان سنین تولد تا دوسالگی استفاده می‌شود. در واقع این مقیاس جهت تشخیص اولیه و زود هنگام مشکلات ارتباطی کودکان کاربرد دارد. لازم به ذکر است که این پرسشنامه توسط مراقب اصلی یا والدین تکمیل می‌شود و دارای ۲۴ گویه است. کمترین نمره صفر و بالاترین نمره ۴۸ هست. معمولاً مراقب و یا مادر شرایط کودک را در ۶ ماه گذشته در نظر می‌گیرد و به هر سؤال به صورت طیف لیکرتی از هرگز (۰) تا همیشه (۲) پاسخ می‌دهد. در پژوهش‌های قبلی روایی این مقیاس ۷۱ درصد گزارش شده است (ورتبای و همکاران، ۲۰۰۲) همچنین، پایایی این مقیاس در پژوهش ورتبای و همکاران (۲۰۰۲) برای مقیاس کل ۸۷ درصد گزارش شده است. روایی این مقیاس در پژوهش حسن‌زاده و نیکخو (۱۳۹۵) با استفاده از توافق ارزیابان، ۰/۶۹ گزارش شده است.

پرسشنامه سنین و مراحل هیجانی-اجتماعی^۲: این پرسشنامه در سال ۱۹۹۵ به منظور ارزیابی شایستگی‌های هیجانی-اجتماعی کودکان سنین ۳ ماهه تا ۶ ساله تدوین شده است. البته این پرسشنامه در سال ۲۰۰۹ مورد بازبینی قرار گرفت. این پرسشنامه را والدین تکمیل می‌کنند و به مهارت هیجانی-اجتماعی کودکان در طیف لیکرت از بله، گاهی و هنوز نه نمره می‌دهند. حداقل نمره صفر و حداکثر نمره ۶۰ هست. روایی و پایایی این ابزار در پژوهش اصلی و سایر پژوهش‌ها به ترتیب ۰/۹۴ و ۰/۹۳ گزارش شده است (پاچ و همکاران، ۲۰۱۹). همچنین در یک پژوهش در جامعه ایرانی پایایی این پرسشنامه از طریق ضریب آلفای کرونباخ ۰/۷۹ و روایی سازه آن با استفاده از روش تحلیل عاملی تأیید شد

1. Communication and Symbolic Behavior Scale Developmental Profile (CSBSDP)

2. Ages and Stages Questionnaire (ASQ_SE)

(ساجدی و همکاران، ۱۳۹۱).

تدوین پروتکل

برنامه مداخله پیش‌زبانی خانواده محور در شش مرحله طراحی شد. در ابتدا پروتکل‌های آموزشی و توان‌بخشی، مقاله‌ها، کتاب‌ها و پژوهش‌های موجود در حیطه توان‌بخشی و مداخله زودهنگام خانواده محور باهدف شناسایی عوامل و مؤلفه‌های مؤثر بر آموزش و توان‌بخشی کودکان با مشکلات ارتباطی و نیز آشنایی با نقاط قوت و ضعف برنامه‌های موجود، مطالعه و مؤلفه‌های برنامه از طریق تحلیل مضمون استخراج شد. سپس پرسشنامه نیازسنجی محقق ساخته باهدف بررسی نیازها و مشکلات والدین و درمانگران در زمینه رشد مهارت‌های زبانی و گفتاری و مهارت‌های ارتباطی کودکان زیر دو سال اجرا و از نتایج آن در طراحی برنامه استفاده گردید. در مرحله سوم بر اساس مؤلفه‌های استخراج شده تکالیف و تمرین‌های مرتبط طراحی شد. سپس از ۱۰ متخصص خواسته شده که جهت محاسبه شاخص روایی محتوا و نسبت روایی محتوا به پروتکل تدوین شده امتیاز دهند. مطابق فرمول روایی، نسبت روایی محتوا عدد ۰/۹۲ به دست آمد که این شاخص مورد تأیید قرار گرفت. در مرحله پنجم برنامه طراحی شده به صورت مقدماتی برای تعداد محدودی از شرکت‌کنندگان در پژوهش حاضر اجرا شد و پس از بررسی بازخورد والدین در ارتباط با نحوه اجرا و محتوای برنامه و نیز ارزیابی روند پیشرفت کودکان در حیطه‌های موردنظر، مشکلات و نقاط ضعف برنامه شناسایی و در نهایت به صورت فعلی بازنگری و نهایی سازی شد. خلاصه جلسات آموزش برنامه مداخله پیش‌زبانی خانواده محور در جدول ۱ گزارش شده است

جدول ۱. خلاصه جلسات آموزش مداخله پیش‌زبانی خانواده محور

جلسه	محتوا	روش و فعالیت	هدف
اول	معارفه و آشنایی اعضا با یکدیگر، بیان اهداف و قوانین گروه، تأکید بر شرکت منظم در جلسات، بحث دربارهٔ مهارت‌های پیش‌زبانی و ایجاد آمادگی ذهنی برای مداخله خانواده محور.	سخنرانی و تعامل گروهی	آشنایی و شکل‌گیری ارتباط درمانی
دوم	برقراری ارتباط از طریق چشم، قرار گرفتن مقابل صورت کودک قبل از صحبت کردن، سعی در جلب توجه کودک از طریق صدازدن نامش، نوازش کردن و تلاش در حفظ تعامل والد-کودک.	استفاده از اسباب بازی، عروسک، نی و آب برای ساخت جباب	آشنایی با نقش مهارت تماس چشمی در ارتباط بین فردی
سوم	صداسازی و تقلید رفتارهای غیرکلامی کودک، عمل کردن مانند آینه در برابر ژست‌ها و صداهای تولیدشده، تقلید حالات صورت تقویت صداسازی‌های تقلیدی.	عروسک، کلاه، آینه، اسباب‌بازی حیوانات و یا وسایل نقلیه	تقویت مهارت پیش‌زبانی تقلید
چهارم	بازی مشترک و یا نگاه کردن هم‌زمان به تصاویر کتاب موردعلاقه کودک و صحبت پیرامون آن	عروسک، خواندن کتاب‌های موردعلاقه کودک	تقویت مهارت پیش‌زبانی توجه مشترک
پنجم	صرفاً گوینده نبودن والدین، رعایت تعامل دوطرفه نوبت، استفاده از عبارتهایی مانند «نوبت من، نوبت تو»، استفاده از تشویق‌های کلامی (با کلماتی از قبیل آفرین) و یا غیرکلامی (دادن خوراکی موردعلاقه کودک، بوسیدن وی) در صورت رعایت نوبت	مکعب‌های رنگی، توپ، ماشین اسباب‌بازی، طبل، کلاه کاغذی	تقویت مهارت پیش‌زبانی نوبت‌گیری
ششم	تلاش والدین برای جلب توجه کودک با استفاده از تصاویر خانوادگی، همکاری با کودک برای تکمیل پازل‌ها و رنگ کردن تصاویر موردعلاقه	استفاده از چشم‌بند، استفاده از دوربین‌های ماکت، پازل‌های تصویری	تقویت مهارت پیش‌زبانی توجه کردن
هفتم	تعامل والدین با کودک در بازی‌ها هدف‌دار، نتیجه‌گیری از داستان‌ها، تفسیر والدین از خنده یا گریه افراد به صورت عملی	استفاده از تیر و کمان پلاستیکی، استفاده از توپ و سبد، استفاده از آبیاش	تقویت مهارت پیش‌زبانی هدف - وسیله

جلسه	محتوا	روش و فعالیت	هدف
هشتم	تمرکز والدین بر انجام فعالیت‌های وانمودی، تلاش برای بازی نقش از سوی والد و کودک، تمرکز بر مهارت‌های خلاقانه رفتاری	بازی‌های نقشی، کارآگاه بازی، بازی مریض و دکتر، بازی اسب چوبی	تقویت مهارت پیش‌زبانی بازی وانمودی
نهم	بازگویی مقاصد رفتار و دلیل آن‌ها از سوی والدین، استفاده از کلماتی که نشان‌دهنده نیت افراد در تعاملات است.	استفاده بازی نجار، استفاده بازی سه کوه، استفاده از بازی گربه	تقویت مهارت پیش‌زبانی ادراک نیت خود و دیگران
دهم	مرور و جمع‌بندی، ارزیابی فرایند جلسات و دریافت نظرات اعضا.	بحث گروهی و سخنرانی	اختتامیه

برای نمونه‌گیری ابتدا از بین مهدکودک‌های دولتی مناطق ۲ و ۳ شهر تهران، یک مهدکودک به صورت تصادفی انتخاب شد و مهارت‌های زبانی و ارتباطی کودکان زیر دو سال پس از تکمیل فرم رضایت آگاهانه توسط والدین، مورد ارزیابی اولیه قرار گرفت. با توجه به نتایج ارزیابی، کودکانی که نمرات ارزیابی مهارت‌های ارتباطی و زبانی آن‌ها پایین‌تر از شاخص‌های رشدی متناسب با هر سن باشد انتخاب و برنامه مداخله‌ای پیش‌زبانی خانواده‌محور را دریافت کردند. بسته مداخله پیش‌زبانی خانواده‌محور شامل پروتکل‌ها و استراتژی در جهت بهبود مهارت‌های ارتباطی و زبانی کودکان زیر دو سال هست. تکالیف به گونه‌ای طراحی شده که در قالب دوازده جلسه چهل و پنج دقیقه‌ای در اختیار والدین قرار گرفت. محتوای برنامه به گونه‌ای بود که قابلیت اجرا توسط والدین در محیط منزل را داشت. همچنین برنامه مداخله‌ای حاضر به صورت جلسات انفرادی برگزار شد. برای تحلیل داده‌ها از آمار توصیفی شامل میانگین و انحراف استاندارد و در بخش استنباطی با رعایت پیش‌فرض‌های آزمون پارامتریک، از تحلیل واریانس آمیخته استفاده شد.

یافته‌ها

در جدول ۲ اطلاعات توصیفی متغیر مهارت‌های هیجانی-اجتماعی در سه مرحله پیش‌آزمون، پس‌آزمون و پیگیری، به صورت جداگانه در دو گروه آزمایش و کنترل، ارائه

شده است.

جدول ۲. اطلاعات توصیفی متغیر مهارت هیجانی-اجتماعی

متغیر	گروه‌ها	پیش‌آزمون		پس‌آزمون		پیگیری	
		میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار
مهارت هیجانی-اجتماعی	آزمایش	۲۲/۰۱	۵/۷۲	۳۰/۱۷	۵/۰۴	۲۸/۹۵	۵/۷۲
	گواه	۲۰/۸۲	۵/۷۴	۲۰/۲۷	۵/۳۱	۲۲	۵/۵۵

نتایج جدول توصیفی حاکی از آن است که میزان مهارت‌های هیجانی-اجتماعی آن در کودکانی که مادر آن‌ها در گروه آزمایش بودند و مداخله دریافت کرده‌اند نسبت به گروه کنترل افزایش یافته است که در ادامه، معناداری آن با استفاده از آمار استنباطی مورد بررسی قرار می‌گیرد. قبل از به‌کارگیری آزمون پارامتریک تحلیل واریانس آمیخته، پیش‌فرض‌های اصلی این آزمون یعنی نرمال بودن و همگنی واریانس‌ها مورد بررسی قرار گرفت که نتایج آن در جدول ۳ گزارش شده است.

جدول ۳. آزمون شاپیرو ویلک، آزمون لوین و آزمون ماخلی برای بررسی همگنی واریانس‌ها

متغیر	شاپیرو ویلک		آزمون F لوین				آزمون ماخلی		
	آماره	Sig	F	Df1	Df2	Sig	آماره ماخلی	خی دو	Df
مهارت هیجانی-اجتماعی	۰/۹۸	۰/۰۸	۰/۴۲	۱	۳۸	۰/۵۱	۰/۹۱	۱/۷۴	۲

نتایج آزمون شاپیرو ویلک نشان داد که پیش‌فرض بهنجار بودن توزیع داده‌ها در متغیر مهارت‌های هیجانی-اجتماعی وجود دارد. آزمون لوین به منظور بررسی پیش‌فرض همگنی واریانس‌ها مورد استفاده قرار گرفت که نتایج آن نشان داد از پیش‌فرض همگنی واریانس‌ها در متغیر مهارت‌های هیجانی-اجتماعی تخطی نشده است. همچنین نتایج آزمون ماخلی حاکی از آن بود که پیش‌فرض کرویت داده‌ها در متغیرهای پژوهش برقرار است. نتایج تحلیل واریانس آمیخته در جدول شماره ۴ گزارش شده است.

جدول ۴. تحلیل واریانس آمیخته جهت بررسی تأثیرات درون و بین‌گروهی

متغیرها	SS	درجه آزادی	MS	مقدار f	مقدار p	اندازه اثر
مهارت هیجانی- اجتماعی	۲۸۹/۸۱	۲	۱۴۴/۹۱	۳۶/۲۰	۰/۰۰۰۱	۰/۵۱
	۱۱۷۲/۲۸	۱	۱۱۷۲/۲۸	۱۷/۳۸	۰/۰۰۰۱	۰/۴۲
	۳۴۳/۰۷	۲	۱۷۱/۵۴	۴۲/۸۸	۰/۰۰۰۱	۰/۵۴

نتایج جدول شماره ۴ نشان داد که بین میانگین نمرات مرحله پیش‌آزمون با پس‌آزمون و پیگیری در متغیر مهارت‌های هیجانی-اجتماعی تفاوت معنادار وجود دارد. این بدان معناست که مداخله توانسته به شکل معناداری نمرات پس‌آزمون و پیگیری مهارت‌های هیجانی-اجتماعی در کودکانی که مادران آن‌ها مداخله پیش‌زبانی خانواده محور را دریافت کرده‌اند نسبت به مرحله پیش‌آزمون دچار تغییر نماید. یافته دیگر این جدول نشان داد که بین میانگین نمرات مرحله پس‌آزمون و پیگیری تفاوت معنادار وجود ندارد. این یافته را می‌توان این چنین جمع‌بندی نمود که نمرات مهارت‌های هیجانی-اجتماعی که در مرحله پس‌آزمون دچار تغییر معنادار شده بود، توانسته این تغییر را در طول دوره پیگیری نیز حفظ نماید.

جدول ۴. مقایسه میانگین نمرات مهارت‌های هیجانی-اجتماعی آزمودنی‌ها بر حسب مرحله ارزیابی

متغیر	مرحله مینا	مرحله مورد مقایسه	تفاوت میانگین‌ها	خطای انحراف معیار	معناداری
مهارت‌های هیجانی- اجتماعی	پیش‌آزمون	پس‌آزمون	-۸/۱۶	۰/۵۲	۰/۰۰۰۱
		پیگیری	-۶/۹۴	۰/۵۳	۰/۰۰۰۱
	پس‌آزمون	پیش‌آزمون	۸/۱۶	۰/۵۲	۰/۰۰۰۱
		پیگیری	۱/۲۲	۰/۳۲	۰/۸۸

بحث و نتیجه‌گیری

هدف از پژوهش حاضر ارزیابی تأثیر مداخله پیش‌زبانی خانواده محور بر مهارت‌های

هیجانی-اجتماعی کودکان زیر دو سال با تأخیر ارتباطی بود. نتایج پژوهش حاضر نشان داد که مداخله پیش‌زبانی خانواده محور بر مهارت‌های هیجانی-اجتماعی کودکان زیر دو سال با تأخیر ارتباطی تأثیر دارد. این یافته با نتایج پژوهش‌های خوش اخلاق (۱۳۹۷)، نیکخو و همکاران (۱۳۹۷)، پارک و همکاران (۲۰۲۰)، حوقز-شول و گایا-پاینه (۲۰۱۹)، ماس و همکاران (۲۰۱۹) و ابسا و همکاران (۲۰۱۹) همسویی دارد و یافته‌های آن‌ها را تأیید می‌کند. در تبیین نتایج به‌دست آمده اشاره داشت که دوران اولیه کودکی و خردسالی در زندگی هر فردی بسیار مهم است و به‌عنوان پایه و اساسی برای تحول بسیاری از مهارت‌ها به‌ویژه مهارت‌های هیجانی و اجتماعی در بزرگ‌سالی محسوب می‌شود. رابطه والد-کودک در سنین پایین می‌تواند مهارت‌های پیش ارتباطی، هیجانی و اجتماعی کودک را تحت تأثیر قرار دهد (تایت، دریو و نیکولوپوس، ۲۰۰۷). رویکردهای نظری و پژوهشی نشان می‌دهند که خانواده عنصر و پارامتری مهم در جریان توان بخشی کودک است. برای مثال، طبق رویکرد بوم‌شناختی، خانواده و محیط خانواده نقش دائمی و پایدار در رشد مهارت‌های کودک دارد (راغپاسی و همکاران، ۲۰۲۱). بر اساس نظر فرانک و اوبرین (۲۰۲۱) ارتباط والد-کودک از دوره نوزادی به‌صورت تعاملی آغاز می‌شود و با استفاده از حالات پیش‌زبانی مانند ژست‌ها، گریه‌ها، لبخندها و صداها و نگاه‌های متقابل، ارتباط تعاملی هم‌زمان با رشد کودک ادامه می‌یابد. در نتیجه مداخلاتی که به تعمیق ارتباط‌های اولیه کودک و اعضای خانواده کمک نماید، می‌تواند در بهبود مهارت‌های ارتباطی کودک مؤثر باشد. برنند، زایدمن و ماست (۲۰۱۸) نشان دادند خانواده‌هایی که مداخلات اولیه و زودهنگام را دریافت می‌کنند امکان بیشتری دارند تا با شرایط فرزندشان سازگار شوند و نقش فعال‌تری در جریان بهبود مهارت‌های آن‌ها، ایفا نمایند. دانست (۲۰۰۷) معتقد است که مداخلات اولیه مبتنی بر خانواده، با افزایش امکان پذیرش مشکلات کودک و توجه به فنون ارتباطی مؤثر، مهارت‌های اجتماعی کودکان را بهبود می‌بخشد.

در تبیین نتایج به‌دست آمده باید اشاره داشت که در جریان مداخله پیش‌زبانی خانواده‌محور، مادر حرکات و صداها را تقلید می‌کند و به نشانه‌های ناراحتی

کودک مانند گریه کردن توجه کرده و سعی می‌کند از اشاره به مقاصد استفاده نماید. زمان بیشتری را با کودک سپری کرده و با او بازی می‌کند. در واقع مادر در مداخله پیش‌زبانی نقش فعالی دارد و این نقش فعال می‌تواند در بهبود شایستگی‌های هیجانی و اجتماعی کودک مؤثر باشد. همچنین در مداخله پیش‌زبانی بر مؤلفه‌های بازی وانمودی، توجه اشتراکی، نوبت‌گیری، رابطه وسیله-هدف و اشاره کردن تأکید می‌شود که بر اساس نتایج پژوهش‌ها، این مؤلفه‌ها پایه مهارت‌های هیجانی و اجتماعی در کودکان هستند (پارسونز و همکاران، ۲۰۱۷)؛ بنابراین در مداخله پیش‌زبانی، مادر سعی می‌کند در جریان ارتباط با کودک به مهارت‌های توجه اشتراکی تأکید نماید که این مهارت به‌عنوان داربستی برای بهبود ارتباطات اجتماعی عمل می‌کند (اسنو و همکاران، ۱۹۹۶)؛ به عبارت دیگر، مداخله خانواده محور به‌صورت پیش‌زبانی مجموعه‌ای از اصول برای هدایت ارائه مراقبت‌های روان‌شناختی و زبانی وجود دارد. این مداخله، بر این نکته تأکید دارد که مراقبت‌ها باید در چارچوب نقاط قوت و نیازهای کودک ارائه شود. همچنین تمامی اعضای خانواده در مشارکت با متخصص یا روانشناس راهبردهایی را برای ارائه خدمات حمایتی که کودک و خانواده نیاز دارد، دنبال می‌کنند (فرانک و اوپیرین، ۲۰۱۹). در واقع به کودک با تأخیرهای ارتباطی کمک می‌شود درک روشنی از حرکات و دنبال کردن یک موضوع مشترک (درگیری اشتراکی) داشته باشد.

به‌طور کلی باید اشاره کرد که کودکان با تأخیر ارتباطی در مهارت‌های توجه اشتراکی، نوبت‌گیری، تقلید و ارتباط وسیله-هدف دچار مشکل هستند که زمینه مشکلات هیجانی و اجتماعی را در آن‌ها فراهم می‌آورد. مداخله پیش‌زبانی خانواده‌محور با تأکید بر مهارت‌های پیش‌زبانی مانند نوبت‌گیری، توجه اشتراکی، بازی وانمودی و ارتباط وسیله - هدف به بهبود مهارت‌های هیجانی و اجتماعی کمک کرد. در واقع در این مداخله، مادر به‌صورت فعال به حرکات کودک توجه کرده و زمینه را برای ارتقای مهارت‌های پیش‌زبانی فراهم می‌کند.

پژوهش حاضر مانند بسیاری از پژوهش‌ها با محدودیت‌هایی همراه بود که از جمله

اثر بخشی مداخله پیش‌زبانی خانواده محور بر مهارت‌های هیجانی-اجتماعی...؛ نیکخو و همکاران | ۱۹۹

می‌توان به محدود بودن پژوهش به کودکان با تأخیر ارتباطی کمتر از دو سال و آموزش فقط مادران اشاره کرد که بهتر است در تعمیم نتایج احتیاط کرد. از آنجایی که نتایج این پژوهش نشان داد که مداخله پیش‌زبانی خانواده‌محور بر مهارت‌های هیجانی و اجتماعی مؤثر است، پیشنهاد می‌شود متخصصان حوزه کودکان با طراحی مداخلات ۱۰ جلسه‌ای به ارتقا مهارت‌های پیش‌زبانی در کودکان با تأخیر رشدی کمک نمایند. همچنین متخصصان می‌توانند از پروتکل یادشده در پژوهش حاضر برای بهبود مهارت‌های هیجانی و اجتماعی در کودکان کمتر از دو سال استفاده نمایند.

تعارض منافع

نویسندگان این مقاله اظهار می‌دارند هیچ‌گونه تعارض منافع در این مقاله وجود ندارد.

سپاسگزاری

بدین وسیله از تمامی شرکت‌کنندگان که در انجام این پژوهش ما را یاری رساندند تشکر و قدردانی به عمل می‌آید.

ORCID

Fatima Nikkho

Asgar Alimohammadi

Zahra Naqsh

<https://orcid.org/0000-0001-7162-9429>

<https://orcid.org/0000>

<https://orcid.org/0000>

منابع

- خوش اخلاق، حسن. (۱۳۹۹). بررسی تأثیر مداخلات بهنگام روان‌شناختی و آموزشی خانواده‌محور بر میزان مهارت‌های شناختی و اجتماعی کودکان انیسم. *دانش و پژوهش در روانشناسی کاربردی*، ۱۸ (۴)، ۱۰۲-۱۱۴.
- حسن‌زاده، سعید و نیک‌خو، فاطمه. (۱۳۹۵). اثربخشی برنامه توان‌بخشی شنیداری والد‌محور «نوایش» بر توانمندی ارتباطی کودکان خردسال منتظر کاشت حلزون شنوایی: تجربه‌ای از مداخله به‌هنگام بر روی کودکان ناشنوای زیر یک سال. *فصل‌نامه پژوهش‌های کاربردی روان‌شناختی*، ۷ (۳)، ۱-۱۸.
- ساجدی، فیروزه، وامقی، روشنگر، کراسکیان مومباری، آدیس، عباسی، حبیب‌اله، لرنژاد، حمیدرضا و دلاور، بهرام. (۱۳۹۱). استانداردسازی و اعتباریابی ابزار غربالگری اختلالات تکاملی «پرسش‌نامه سنین و مراحل ASQ» در کودکان تهرانی. *مجله دانشکده پزشکی*، ۷۰ (۷)، ۴۳۶-۴۴۶.
- نیک‌خو، فاطمه، حسن‌زاده، سعید، افروز، غلامعلی، فرزاد، ولی‌اله. (۱۳۹۷). مداخله به‌هنگام در حوزه شنوایی، زبان و دلبستگی کودکان ناشنوای زیر دو سال. *فصلنامه علمی-پژوهشی علوم پیراپزشکی و توان‌بخشی*، ۷ (۱)، ۵۷-۶۸.

References

- Abessa, T. G., Worku, B. N., Wondafrash, M., Girma, T., Valy, J., Lemmens, J., ... & Granitzer, M. (2019). Effect of play-based family-centered psychomotor/psychosocial stimulation on the development of severely acutely malnourished children under six in a low-income setting: a randomized controlled trial. *BMC pediatrics*, 19(1), 1-20.
- Alston, E., & St. James-Roberts, I. (2005). Home environments of 10-month-old infants selected by the WILSTAAR screen for pre-language difficulties. *International Journal of Language & Communication Disorders*, 40, 123-136.
- Brand, D., Zaidman-Zait, A., & Most, T. (2018). Parent couples' coping resources and involvement in their children's intervention program. *The Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 23(3), 189-199.
- Dunst, C. J. (2007). *Early intervention for infants and toddlers with developmental disabilities*. developmental disabilities, 161-180.
- Fink, G., Peet, E., Danaei, G., Andrews, K., McCoy, D. C., Sudfeld, C. R., ... & Fawzi, W. W. (2016). Schooling and wage income losses due to

- early-childhood growth faltering in developing countries: national, regional, and global estimates. *The American journal of clinical nutrition*, 104(1), 104-112.
- Franck, L. S., & O'Brien, K. (2019). The evolution of family-centered care: From supporting parent-delivered interventions to a model of family integrated care. *Birth defects research*, 111(15), 1044-1059.
- Hughes-Scholes, C. H., & Gavidia-Payne, S. (2019). Early childhood intervention program quality: examining family-centered practice, parental self-efficacy and child and family outcomes. *Early Childhood Education Journal*, 47(6), 719-729.
- Lisanti, A. J., Vittner, D., Medoff-Cooper, B., Fogel, J., Wernovsky, G., & Butler, S. (2019). Individualized family centered developmental care: an essential model to address the unique needs of infants with congenital heart disease. *The Journal of cardiovascular nursing*, 34(1), 85.
- Mas, J. M., Dunst, C. J., Balcells-Balcells, A., Garcia-Ventura, S., Giné, C., & Cañadas, M. (2019). Family-centered practices and the parental well-being of young children with disabilities and developmental delay. *Research in developmental disabilities*, 94, 103495.
- Park, H. I., Park, H. Y., Yoo, E., & Han, A. (2020). Impact of Family-Centered Early Intervention in Infants with Autism Spectrum Disorder: A Single-Subject Design. *Occupational therapy international*, 20: 85-96.
- Pooch A, Natale R, Hidalgo T. (2019). Ages and stages questionnaire: Social-Emotional as a Teacher-Report measure. *Journal of Early Intervention*. 41(1):3-12.
- Raghupathy, M. K., Rao, B. K., Nayak, S. R., Spittle, A. J., & Parsekar, S. S. (2021). Effect of family-centered care interventions on motor and neurobehavior development of very preterm infants: a protocol for systematic review. *Systematic reviews*, 10(1), 1-8.
- Rossetti, L. (2001). *Communication intervention: birth to three*. Australia: Singular Thomson Learning.
- Snow, C. E., Pan, B. A., Imbens-Bailey, A., & Herman, J. (1996). Learning how to say what one means: A longitudinal study of children's speech act use. *Social Development*, 5(1), 56-84.
- Tait, M., De Raeve, L., & Nikolopoulos, T. P. (2007). Deaf children with cochlear implants before the age of 1 year: comparison of preverbal communication with normally hearing children. *International journal of pediatric otorhinolaryngology*, 71(10), 1605-1611.
- Wetherby AM, Prizant BM, Hutchinson TA. (1998). Communicative, social/affective, and symbolic profiles of young children with autism and pervasive developmental disorders. *American Journal of Speech-*

Language Pathology;7(2):79-91.

Wetherby, A. M., Allen, L., Cleary, J., Kublin, K., & Goldstein, H. (2002). Validity and reliability of the communication and symbolic behavior scales developmental profile with very young children. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*. 45; 1202–1218.

استناد به این مقاله: نیکخو، فاطمه، علیمحمدی، عسگر، نقش، زهرا. (۱۴۰۲). اثربخشی مداخله پیش‌زبانی خانواده محور بر مهارت‌های هیجانی-اجتماعی کودکان زیر دو سال با تأخیر ارتباطی، *مطالعات روان شناسی بالینی*، ۱۳(۵۰)،

DOI: 10.22054/JCPS.2024.71186.2856 .۲۰۲-۱۷۹

Clinical Psychology Studies is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.